

DÜNDEN BUGÜNE ŞATTÜ'L-ARAP SORUNU

Burcu Kurt*

Özet

Sınır anlaşmazlığı ve nehir ulaşımının düzenlenmesine dair problemlerle kendini gösteren Şattü'l-Arap sorununun ilk ortaya çıkışı 16. yüzyıla dayanmaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde emperyal devletler arasındaki çıkar çatışmalarının kızışması sonucu Şattü'l-Arap sorunu da uluslararası bir sorun olarak suni bir şekilde gündeme oturtulmuştur. Söz konusu devletlerin bölgeye müdahil olmalarının yanı sıra bölgenin jeostratejik ve coğrafi yapısı da sorunun gündeme oturmasına dayanak oluşturmuştur. Osmanlı ve İran devletleri döneminde ortaya çıkarılmış olan bu soruna dair bu iki devlet arasında bir çok anlaşma imzalanmıştır. Fakat Birinci Dünya Savaşı yapılan tüm bu anlaşmaları geçersiz kılmış, böylece 20. yüzyılın ilk yarısından arda kalan bu sorunlar 21. yüzyılda Şattü'l-Arap sorununun sürekli gündemde kalmasının ana nedenini oluşturmuştur. Modern dönemde de sorun İran ve Irak devletleri arasında sıkıntı yaratmaya devam etmiş ve bölgeye emperyal devletlerin müdahaleleri de yine eksik olmamıştır. Bu doğrultuda sorunun çözümüne yönelik iki anlaşma daha imzalanmışsa da geçerliliklerini uzun süre koruyamamışlardır. Şattü'l-Arap sorunu nedeniyle iki devlet arasında yaşanan gerginlik nihayet 1980 senesinde İran-İrak Savaşı'nın patlak vermesine neden olmuştur. 2003 yılında Amerika'nın Irak'ı işgaliyle başlayan süreç ise Şattü'l-Arap konusunda yeni gelişmelere gebe dir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Şattü'l-Arap, İran, Irak, Osmanlı İmparatorluğu.

THE QUESTION OF SHATT AL ARAB FROM PAST TO PRESENT

Abstract

The appearance of Shatt Al Arab question which can be defined as the border conflicts and the problems about aranging river transportation goes back to 16th century. It has been artificially internationalized as a consequence of growing interest of imperial powers in the region in the early 20th century. Besides the above mentioned involvement of the regarding states in the region, geostrategical and geographical structure of the region played an important role in the currency of the question. Several protocols were signed between the Ottoman Empire and Iran who have witnessed the creation of this problem in their times. However, the nullification of those agreements by the break of World War I constituted the main reason of the revitalization of Shatt Al Arab question inherited from the first half of the twentieth century. The question continued to be a basic problem for Iran and Iraq in the modern era and constituted the basic pretext for the intervention of imperial powers in the region. In this respect, two more solution-oriented protocols have been signed but none of them kept its validity for a long time. The tension deriving from the question of Shatt Al Arab between Iran and Iraq ultimately led to the break of Iran-Iraq war in 1980. The era which started with the American occupation of Iraq in 2003 seems to give birth to new events.

Key Words: Middle East, Shatt Al Arab, Iran, Iraq, Ottoman Empire.

---

* Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

Ortadoğu bölgesi çeşitli nedenlerle yüzyıllar boyunca sömürgeci devletlerin hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuş ve bu stratejik konumunu 21. yüzyılda da sürdürmüştür. İsmi çok fazla telaffuz edilmese de modern Irak ve İran devletlerinin güney sınırını oluşturan Şattü'l-Arap bölgesi de 16. yüzyıldan başlayarak bölgedeki bu mücadelelerden payına düşeni almıştır.

Şattü'l-Arap Bölgesinin Coğrafi, Sosyo-Ekonomik ve Jeostratejik Yapısı

Dicle ve Fırat nehirlerinin modern Irak'ın güneyinde yer alan Kurna mevkiinde birleştikleri noktadan Basra Körfezine kadar uzanan yatağa Şattü'l-Arap nehri adı verilir¹. Basra'yı geçtikten sonra tarihi Osmanlı-İran sınırını oluşturan Şattü'l-Arap nehri² Muhammara'nın (bugün Hürremşehr) batısındaki Haffar Kanalı'nda³ Huzistan'dan gelen Karun nehriyle buluşarak, Fav boğazından Basra Körfezi'ne dökülür. Karun'un sularının bir kısmını akıttığı Behmişir nehri ise Şattü'l-Arap'a paralel bir biçimde akarak Basra Körfezi'ne ulaşır. Bu iki nehir arasında kalan bölge ise Abadan⁴ veya Ceziretü'l-Hızır⁵ olarak adlandırılır. Abadan adası; Muhammara'nın karşı yakasında olmak üzere kuzeyden Karun nehri, batıdan Şattü'l-Arap, güneyden Basra Körfezi ve doğudan Karun nehrinin bir kolu olan Behmişir nehriyle çevrilmiştir⁶. Bu bağlamda Kurna'nın kuzey-doğusunda bulunan Huveyze başlangıç alınarak bu kasabanın (bu gün şehrin) güneyinde, Zağros Dağları ile Şamiye Çölü arasında kalan deltayı kapsayan alanı tarih boyunca uluslararası çekişmelere sahne olmuş olan Şattü'l-Arap bölgesi olarak adlandırmak mümkündür.

Söz konusu bölgenin uluslararası çekişmeleri sahne olmasının ana nedenlerinden birinin bölgenin sosyal yapısıyla ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim 21. yüzyıla kadar bölgenin İran sınırında ve merkeze uzak olması buradaki aşiretlerin iki devleti birbirine karşı kullanarak çıkar sağlama girişimlerine imkân vermiş ve bunların bir anlamda yarı otonom bir yapı geliştirmelerine sebep olmuştur. Statükoya göre İran veya Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan aşiretler böylece hem bu devletler için içe dö-

¹ Amatzia Baram, "Shatt Al-Arab", *EI*, Leiden 1996, IX, 368; J. V. Harrison, "The Shatt-el-Arab", *Asian Affairs*, Germany 1942, c. XXIX, s.44.

² Şemseddin Sami, "Şat", *Kâmûsu'l-Âlâm*, İstanbul 1308, c. IV, s.2859.

³ Kaiyan Homi Kaikobad, *The Shatt-al-Arab Boundary Question*, Oxford 1988, s.5.

⁴ Abadan bölgesinin coğrafi olarak ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. M. Savory, "Khurramshahr", *EI*, Leiden 1979, V, 65.

⁵ Bu adaya Ceziretü'l-Hızır denilmesinin sebebi Hızır Peygamberin makam-ı şerifinin bu adada bulunduğu dair olan inançtır. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, İstanbul 1997, s.19.

⁶ Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, Matbaa-i Amire 1286, s.10.

nük olarak, hem de iki devlet arasında neredeyse uluslararası hal alan bir problem teşkil etmiştir. Modern dönemde ise İran içerisinde yer alan ve çoğunluğunu Arapların oluşturduğu Huzistan Eyaletini oluşturan bu bölge, gene kendisiyle aynı etnik yapıya sahip olan Irak'la komşu olması nedeniyle İran'ın yumuşak karnı olarak nitelenmiştir.

Şattü'l-Arap bölgesinin yüzyıllar boyu uluslararası güçlerin nüfuz mücadelelerine sahne olmasındaki önemli etkenlerden biri de bölgenin jeostratejik yapısıdır. Gerçekten de Şattü'l-Arap nehrinin coğrafi anlamda çeşitli siyasi sorunlar çıkarmaya son derece elverişli bir yapısı olduğunu söylemek mümkündür. Şattü'l-Arap nehrinin her iki taraf sahili de sayısız kanallar ve arklarla⁷ yarılmış alçak bir arazi yapısına sahiptir. Bu bölgeler genelde alüvyon yığınları (bataklık) ve bunların üzerinde yeşeren çim ve kamışlarla kaplıdır⁸. Bu nedenle Şattü'l-Arap nehri boyunca bulunan irili ufaklı birçok ada, tarih boyunca bu adaların aidiyetinin belirlenmesi açısından sorun oluşturduğu gibi diğer taraftan da gerek nehir ulaşımı gerek ticari⁹ gerekse stratejik anlamda taşıdıkları önem açısından sürekli tartışmalara neden olmuştur. Ayrıca Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin taşıdıkları ince topraklar sonucu bölgede sürekli yeni alüvyal ovalar¹⁰ ortaya çıkmaları da sürekli yeniden tanımlanmaya muhtaç bir coğrafya meydana getirmektedir. Zira bir önceki gün nehrin içerisinde yer alan bir alan ertesi gün bakıldığında bir ada halini alabilmektedir. Bu arızalı yapıya bir de bölgenin coğrafyasında rol oynayan önemli faktörlerden biri olan ve yirmi dört saat içinde iki defa meydana gelen yoğun med-cezir hareketleri¹¹ de eklendiğinde gün içerisinde

---

⁷ Cengiz Orhonlu, Turhut Işıksal, “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.XIII, İstanbul 1968, s.88.

⁸ Sahilin yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Basra Körfezi Rehberi*, (Mütercimi Süleyman Nutkî), İstanbul 1317, s.482.

⁹ bu verimli alanlardaki hurma bahçeleri bağlamında

¹⁰ Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin taşıdıkları ince topraklar sonucu sürekli yeni alüvyal ovalar ortaya çıkmaktadır. George B. Cressey, “The Shatt-al-Arab Basin”, *The Middle East Journal*, c.XII/4, s.449. Hatta bir rivayete göre şu an Huveyze'nin güneyinde yer alan Köşk-i Basri ve Köşk-i Huveyze bir zamanlar deniz kenarında veya denize çok yakındı. Harrison, *a.g.m.*, s.44. Bu rivayetin yanı sıra Bahriye Nezareti'nin 1318 yılında bastığı Şattü'l-Arap rehberinde de şu ifadeler yer verilmektedir: “Dört beş sene sonra burası dolarak nehir başka tarafın suyunu derinleştireceği takdirde mürur ve u'bur gayetle güçleşecektir.” Bahriye Nezareti, *Şattü'l-Arab (Basra'dan Fav Boğazı haricindeki fener dubasına kadar rehber)*, Matba'a-ı Bahriye 1327, s.5.

¹¹ Med ilk gelmeye başladığı vakitten altı saat sonra sona ererek hemen akabinde cezir olmaya yani sular çekilmeye başlar. Cezir hareketinin son bulması da 6 saat

ada haline gelen veya nehrin içerisinde kaybolan kara parçaları ve bunların aidiyeti sorunu meydana çıkmaktadır. Med-cezir faaliyetleri nehir içerisinde çeşitli adacıkların oluşmasına veya kaybolmasına neden olmasının yanı sıra nehir ulaşımı açısından da büyük önem arz etmektedir. Zira suların çekilme zamanında neredeyse karaya oturan gemiler ancak med zamanında ulaşım sağlayabilmekte ve yüklerini Basra Körfezi'ne çıkarabilmektedir¹². Bu arızalı ve son derece değişken coğrafi yapı Şattü'l-Arap bölgesi üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan devletler tarafından da zaman zaman kullanılmış ve bölgenin yapısı çeşitli dönemlerde suni olarak değiştirilmiştir.

20. yüzyılda Şattü'l-Arap bölgesi bulunduğu coğrafi konum itibariyle ticari olarak stratejik bir öneme sahipti. Bölgenin bu konumundan en fazla payı ise şüphesiz Muhammara şehri almaktaydı. Muhammara'nın Hint okyanusu ile Akdeniz arasındaki işlek ticaret yollarının tam ortasında yer alması¹³ buradan elde edilecek olan gümrük vergisi gelirlerinin hacmini de arttırıyordu¹⁴. Basra Körfezi üzerinden gemi veya kayıklarla Şattü'l-Arap'a ulaşan Hindistan ve Avrupa mallarından bir kısmı bölge ahalisinin¹⁵ ihtiyaçlarını karşılamak üzere Basra'da pazara sunulmakta¹⁶, diğer kısım ise direkt olarak Basra'dan Karun nehri vasıtasıyla Muhammara'ya nakledilmekteydi. Bölgede gerek Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan kesimden gerekse İran'a geçecek olan mallardan elde edilen büyük miktarda vergi gelirleri¹⁷ bu

---

sürer. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.6.; *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.201.

¹² Genelkurmay Atase Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, c. III, Kısım.I, Ankara 1979, s.36.

¹³ Mustafa Al-Najjar- Najdat Fathi Safwat, "Arab Sovereignty Over the Shatt Al-Arab During the Ka'bide Period", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, s.21; Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, s.78 ve 90.

¹⁴ Bölgeden elde edilen gümrük vergilerinin boyutu ve bölgenin ticari hacmi Hariciye Nezareti'nin yayınladığı raporda şu şekilde ifade edilmiştir: "Varidat-ı rüsumiyyesi ol-vakte kadar 1.500 lira mikdarında olarak valiye muhassas idi. Muahharen işbu varidat şayan-ı dikkat bir surette tezayüd ederek (artarak) 1902 senesinde Belçikalıların taht-ı idaresinde bulunan daireye 8.000 lira tediye eylemiştir. Muhammara'nın ihracat ve ithalatı senevi 300.000 lira tahmin olunup varidat-ı rüsumiyye olarak 18.000 lira tediye etmektedir". Babıali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, Matba'a-ı Amire 1334, s.3.

¹⁵ Basra'da pazara çıkarılan bu mallardan yararlanan ahali arasında özellikle zikredilenler; Huzistan ile Luristan ahalisi ve Bahtiyarilerdir. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.11.

¹⁶ *Aynı eser*, s.11.

¹⁷ Bölgenin Muhammara'yı da içine alan kısmı Osmanlı hakimiyetindeyken Şattü'l-Arap boğazına giren her türlü ticari malın ve bu bölgeden dışarıya ihrac edilen malların da tümünün vergisi Basra Gümrüğü'ne ödenmekteydi. Bu yüzden Muhammara'nın kaybedilmesi bahsedilen vergi gelirlerinin büyük kısmını oluşturan

yüzyılın başında Muhammara şehri ve civarı üzerindeki İran ve Osmanlı'nın hakimiyet iddialarını tetikleyen başlıca unsurlardan biri olmuştur¹⁸.

Bu dönemde Şattü'l-Arap bölgesini önemli kılan faktörlerden bir diğeri de, buradaki Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin gemi ulaşımına elverişli bir yapıya sahip olmasıydı. Bu ulaşım elverişli yapı çok çeşitli ticari malların Basra Körfezi'ne ve oradan da dünyanın farklı noktalarına ulaşmasını sağlıyordu. Bu durum ise ulaşım konusunda sömürgeci devletlerin daha çok insiyatif almak istemesine yol açarak bölgede yeni bir çekişme alanı yaratıyordu.

Şattü'l-Arap'ın stratejik önemi 20. yüzyılın başında bölgede petrolün bulunmasıyla bir kat daha artmıştır. Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin gemi taşımacılığına elverişli olması 20. yüzyıl başında bölgede ciddi anlamda petrol arama çalışmalarının başlamasına sebep olmuştur¹⁹. Bölgede 1901 tarihinde başlayan petrol arama çalışmaları nihayet 1908'de meyvesini vermiş ve Huzistan eyaletinde yer alan Mescid-i Süleyman'da bulunan geniş petrol kaynakları sonucu 1909 yılında "Anglo-Persian Oil Company Limited"²⁰ kurulmuştur. Mescid-i Süleyman'da petrolün keşfinden sonra bu petrolün taşınma ve pazarlanma süreçleri gündeme gelmeye başlamış ve petrolün buradan denize taşınması için boru hatları inşa projesi başlatılarak üç sene içerisinde bitirilmiştir. Bunun yanı sıra şirket kurulduğu sene, Abadan adasında rafineri inşa etmiştir. Petrol arama çalışmaları ve petrol üretimindeki hızlı artış, ulaştırma sorununu ön plana çıkarmış ve böylece Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerindeki gemi ulaşımı daha da önem kazanmaya başlamıştır²¹. Şirketin 1914 senesinde İngiliz Deniz Kuvvetleri ile bu kurumun petrol ihtiyacını karşılamak üzere yaptığı anlaşma sonucu İngiliz Deniz Kuvvetleri yakıt kullanımında kömürden petrole geçmiş²² ve böylece Şattü'l-Arap bölgesi artık İngiltere'nin çıkarları açısından hayati öneme sahip bir çekişme alanı haline gelmiştir.

---

bir bölgenin, üstelik de İran gibi ezeli bir düşmana karşı, kaybedilmesi anlamına geliyordu. *Aynı eser*, s.11-12.

¹⁸ Bu durum Osmanlı Devleti açısından hayati önem taşımaktaydı. Nitekim Muhammara'nın İran hâkimiyetine geçmesi ihtimalini Derviş Paşa "Muhammara İrânlıda kalır ise Basra harab olur" şeklinde değerlendirmektedir. *Aynı eser*, s.12.

¹⁹ Alexander Melamid, "The Shatt Al-Arab Boundary Dispute", *The Middle East Journal*, c.XXII/3, 1968, s.352.

²⁰ Bu şirketin 1914 yılına gelindiğinde bölgede 30'a yakın petrol kuyusu bulunuyordu. Stephen Hemsley Longrigg, *Oil in the Middle East*, London-New York-Toronto 1954, s.19.

²¹ Melamid, *a.g.m.*, s.353.

²² J. F. Standish, "British Maritime Policy in the Persian Gulf", *Middle Eastern Studies*, c.III/4, 1967, s.350.

Sorunun Ortaya Çıkışı ve Osmanlı-İran Arasında Ele Alınması

Aslında Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır sorununun 16. yüzyıla kadar uzanan bir tarihi vardır. 16. yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bu iki devletten her biri diğerinin güçsüzlüğünü fırsat bilerek topraklarını işgal etmiş ve bu yüzden sınırdaki coğrafi bölgeler zaman zaman el değiştirdiği gibi, durmaksızın yenilenen fakat çözüm getiremeyen anlaşmalar birbirini izlemiştir. Osmanlı ve İran Devletleri arasında süre gelen bu çekişme, zamanla güney sınırına sıçrayarak bu devletlerin her ikisinin de Şattü'l-Arap bölgesinde çeşitli iddialarda bulunmaları ve 19. yüzyıl başlarından itibaren de sömürgeci devletlerin, bölgedeki çıkarları doğrultusunda duruma müdahil olmaları sonucunu doğurmuştur. Osmanlı ve İran Devletleri arasında sınır anlaşmazlığının kökenleri, bu iki devlet arasında yapılan ilk anlaşma olan 1555 Amasya Anlaşması'na kadar gider. Bu anlaşma sınırın, belirsiz bir bölge şeklinde tanımlanması açısından önem taşır²³. Genel olarak ise Şattü'l-Arap sorununun ortaya çıkışında, 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması başlangıç kabul edilir. Huzistan'ı İran'a, Irak-ı Arab'ı (Güney Irakı) ise Osmanlı'ya bırakan bu anlaşma, yıllarca iki tarafın bölge üzerindeki iddialarına dayanak oluşturmuştur²⁴. Fakat 1639 yılından sonra bu nehirlerin yatakların doğal olarak değişmesi veya kasıtlı olarak değiştirilmesi bu tanımları geçersiz kılmış ve yeni savaşları ve anlaşmaları da beraberinde getirmiştir. Bu yeni anlaşmalar da mevcut durumda bir değişiklik yapmamış ve 1727 Hamedan ve 1746 Kurdan Anlaşmaları, 1639'da yapılan anlaşmayı tekrardan öteye geçememiştir²⁵.

19. yüzyılda sorunu yeniden hararetlendiren olay ise 1812 yılında Osmanlı tabiiyetindeki Benî Ka'b aşiretine bağlı bir grubun Muhammara'ya yerleşmesi olmuştur. Bu tarihten sonra aşiret üzerindeki hâkimiyet iddiaları şiddetlenerek devam etmiş²⁶ ve İran, Şattü'l-Arap nehrinin iki devlet arasında doğal sınır oluşturduğunu savunurken; Osmanlı Devleti, bir noktada geç-

²³ Keith McLachlan, "The Iran-Iraq Boundary Question", *The Iranian Journal of International Affairs*, c.III-IV, 1993-94, s.585.

²⁴ J.B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford 1968, s.39.

²⁵ Kaikobad, *a.g.e.*, s.8; Richard Schofield, "Interpreting a Vague River Boundary Delimitation: the 1847 Erzurum Treaty and the Shatt al-Arab before 1913", *The Boundaries of Modern Iran*, London 1994, s.75; C. J. Edmonds, "The Iraqi-Persian Frontier: 1639-1938", *Journal of the Royal Society for Asian Affairs*, c.VI, 1975, s.147.

²⁶ Osmanlı Devleti Ka'b aşiretinin kendi hakimiyetinde olduğu tezini savunurken, İran ise bu toprakların kendisine aidiyetini ve Ka'b aşiretinin bir dönem Kerim Han'a ödemiş oldukları vergiyi dayanak olarak gösteriyordu. Kelly, *a.g.e.*, s.39.

mişteki anlaşmalardan da güç alarak bölgedeki Arap aşiretlerin bir bütün oluşturduğunu iddia etmiş ve Şattü'l-Arap nehrinin doğu kesiminde hak iddiasına bulunmuştur²⁷. Bu karşılıklı hâkimiyet iddialarının sonucu olan 1823 Erzurum Anlaşması da daha önceki statükoyu muhafaza etmekten başka bir netice vermemiştir. İran'ın iddialarına rağmen, bu anlaşma sonucunda hala açık bir sınır tanımı veya sınır belirleme girişimi ortada görünmemektedir²⁸.

Şattü'l-Arap sorununa modern anlamda çözüm çarelerinin aranması ise ancak emperyalist devletlerin devreye girmesiyle 1847 yılında gündeme gelmiştir. Bundan önce 1555 Amasya Anlaşması'dan 1823 Erzurum Anlaşması'na kadar yapılan tüm anlaşmaların basit, yüzeysel ve net ifadeler içermeyen, muğlak içeriklerinden bahsetmek mümkündür. İran ve Osmanlı Devletleri'nin karşılıklı toprak işgalleri 1847 Erzurum Anlaşması'na giden süreci başlatmıştır. Süre giden bu karşılıklı işgaller dolayısıyla 1843 yılında İngiltere ve Rusya, Muhammara meselesi başta olmak üzere mevcut sınır problemlerinde aracılık yapmak üzere Osmanlı Devleti ve İran'a teklif götürmüşlerdir²⁹. Tarafların bu öneriyi kabul etmeleriyle emperyal devletlerin söz sahibi olduğu ve bu devletlerin dayatmaları doğrultusunda gelişen, somut fakat sunî bir çözüm sürecine girilmiştir. Böylece İngiltere ve Rusya'nın görüşleri doğrultusunda hazırlanan Erzurum Anlaşması'nın müsveddesi 1846 yılı Kasım'ında Osmanlı Devleti ve İran'a sunulmuştur³⁰. Anlaşma Zuhab ve Süleymaniye eyaletlerinin Osmanlı'ya bırakılması karşılığı, Muhammara şehri, limanı ve Ceziretü'l-Hızır (Abadan) adasının İran'a terk edilmesini; İran'a terk edilen bu yerler dışında Şattü'l-Arap nehri üzerinde Osmanlı'nın mutlak hâkimiyetinin tanınmasını ve karşılıklı bir anlaşmaya varılması için sınır belirleme komisyonunun faaliyetlerini sürdürmesini öngörüyordu³¹. Fakat Osmanlı Devleti, anlaşmada bir çok muğlak nokta olduğunu ifade ederek

²⁷ Peter Hünseler, "The Historical Antecedents of the Shatt al-Arab Dispute", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, s.10.

²⁸ 1823 Erzurum Anlaşması'nın tam metni için bkz. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. I, Princeton 1965, s.90-92.

²⁹ Schofield, *a.g.m.*, s.76.

³⁰ Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye memuriyetiyle fi 28 Sefer sene 65 ve fi 11 Kanun-ı Sani sene 64 tarihinde taraf-ı Devlet-i Aliyye'den i'zam buyurulmuş olan müteveffa Derviş Paşa ile birlikte bulunan Ankara Valisi esbak Müteveffa Hurşid Paşa tarafından kaleme alınmış olan layihadır*, Dersa'det 1300, s.2.

³¹ Hünseler, *a.g.m.*, s.11; Melamid *a.g.m.*, s.352; Sayyar Al-Jamil, "Iraqi-Iranian Boundary and Territorial Disputes", *Arab-Iranian Relations*, Beyrut 1998, s.260; Schofield, *a.g.m.*, s.77; Kaikobad, *a.g.e.*, s.17. 1847 yılında imzalanan Erzurum Anlaşması'nın tam metni için bkz. Khalid Al-Izzi, *The Shatt al-Arab River Dispute*, Bagdad 1972, s.123-125.

çekincelerini ortaya koymuş ve ara bulucu devletlerden İran'ın anlaşma maddelerinde söz edilen yerler dışında Şattü'l-Arap bölgesi üzerinde daha başka iddialarda bulunmamayı taahhüt etmesini istemiştir³². İran Devleti anlaşmanın onaylanması aşamasında çeşitli bahaneler öne sürerek³³ “açıklayıcı nota”yı tanımadığını ilan etse de sonunda arabulucu devletlerin baskısıyla bu engeller aşılmış ve 21 Mart 1848 tarihinde Erzurum Anlaşması tarafarca onaylanmıştır. Anlaşmanın onaylanmasının ardından İngiltere, Rusya, İran ve Osmanlı Devleti temsilcilerinden oluşan bir sınır belirleme komisyonu tayin olunmuştur³⁴. Fakat komisyon çalışmaları esnasında İran'ın açıklayıcı notayı tanımadığını yeniden ilan etmesi ve daha sonra ortaya çıkan Kırım Savaşı (1853-56)³⁵ ve İngiliz-İran Savaşı (1856-57)³⁶ nedeniyle bu girişim de sonuçsuz kalmış, 1869'da Osmanlı ve İran Devletleri, karma sınır belirleme komisyonu tarafından belirlenen statükonun muhafaza edilmesi konusunda anlaşmaya varmıştır³⁷. Böylece 1847 Anlaşması ve ardı sıra gelen sınır belirleme komisyonlarıyla başlayan çözüm süreci bir neticeye varamadan son bulmuş fakat bu anlaşma gerek kurulan sınır belirleme komisyonunda tartışılan konular ve gerekse emperyalist devletlerin çözüme müdahil olması bakımından bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

İngiltere ve Rusya devletlerinin 1907 yılında yaptıkları bir anlaşmayla İran'ı üç nüfuz bölgesine ayırmalarıyla Şattü'l-Arap sorunu yeniden hareketlenmeye başlamıştır³⁸. Bu paylaşımın yanı sıra 1908 yılında İran'ın güneyindeki Mescid-i Süleyman bölgesinde petrol bulunması da İngiltere için bölge-

---

³² Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s.3.

³³ Kimi kaynaklara göre İran Devleti, Mirza Muhammed Ali Han'ın bu notaya kendinden habersiz ve yetkisini aşarak imza koyduğunu iddia ederek anlaşmayı imzalamayı reddetmiştir. Hünseler, *a.g.m.*, s.11; Izzi, *a.g.e.*, s.10. Bazı kaynaklarda ise İran Devleti'nin, Mirza Muhammed Han'ın yetkisi olmamasına rağmen sadece kısa bir süreliğine görüşmelerin tıkanmasını önlemek için imza attığını savunduğundan bahsedilir. Schofield, *a.g.m.*, s.79.

³⁴ Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s. 4; Zekeriya Kurşun, “19. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı 2, s.104.

³⁵ Gökhan Çetinsaya, “Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri”, *KÖK Araştırmalar*, Ankara 2000, s.12. Bu savaş esnasında İngiltere Ortadoğu'da dengelerin alt-üst olmaması için İran ve Osmanlı Devletleri'ne yaptığı diplomatik baskıyı Basra Körfezi'nde bulundurduğu donanmayla da takviye etmiş ve böylece bu savaş esnasında çıkabilecek bir Osmanlı-İran savaşı veya gerginliği de önlenmiştir. Standish, *a.g.m.*, s.339.

³⁶ Bu savaş esnasında İngiltere, 1857 yılında Muhammara'yı işgal etmiştir. Sir Arnold T. Wilson, *The Persian Gulf*, London 1959, s.257.

³⁷ Kaikobad, *a.g.e.*, s.23.

³⁸ Hünseler, *a.g.m.*, s.12.

nin önemini arttıran bir başka etken olmuştur. Ayrıca 1908 senesinde II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet içerisinde artan nüfuzu sonucu İngiltere'ye yanlısı ve bu devletle bağlaşmak için her türlü tavize hazır bir politika izlenmesi de Şattü'l-Arap sorununun gidışatını belirleyen ana faktörlerden olmuştur. Tüm bu gelişmeler sonucu İngiltere ve Rusya, İran ve Osmanlı Devleti üzerinde sınırın yeniden belirlenmesi konusunda baskılarını arttırmaya başladı³⁹. Emperyal devletlerin baskısı bundan iki yıl sonra sonuç verdi ve 1911 tarihinde Osmanlı hükümeti İran'a aralarındaki sınırın kesin bir şekilde belirlenmesini müzakere etmek üzere bir teklif götürmeye karar verdi⁴⁰. Bunun ardından Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi amacıyla İstanbul'da iki devlet delegelerinden oluşacak bir komisyon kurulmasına dair Osmanlı teklifinin, İran tarafınca kabul edilmiş ve sonrasında ise bir yandan komisyon üyeleri belirlenmeye çalışılırken, bir yandan da bu komisyonun çalışmalarını düzenleyecek bir protokol metni üzerinde uzlaşma sağlanması çabaları başlamıştı. Taraflarca çeşitli protokol taslakları sunulmasının ardından Sadaret, devletin çeşitli kurumlarının ve özellikle de Hukuk Müşavirliğinin itirazlarına rağmen İran tarafından gönderilen protokol taslağının, üzerinde değişikliğe gidilmeden kabul edilmesini yönünde karar almış ve böylece taraflar 21 Kasım 1911'de Tahran Protokolü'nü imzalanmışlardı. Tahran Protokolü iki hükümet tarafından tayin edilecek olan delegelerin iddialarını sağlam delillere dayandırmak suretiyle Osmanlı-İran sınır hattını belirlemelerini ve daha sonra kurulacak fenni bir komisyonun, nihai sınırı ilk komisyonun müzakereleri sonucunda ortaya çıkan esaslar üzerine yerinde tatbik etmesini içeriyordu. Protokolde ayrıca, tarafların müzakereler sonucu anlaşmaya varamadıkları takdirde bütün meselelerin nihai olarak çözüme ulaşması için tartışmalı noktaların La Haye Hakem Mahkemesine havale olunacağı ifade edilmekteydi. Aslında sorunun La Haye mahkemesine götürülmesi Osmanlı Devleti tarafından arzu edilen bir maddeydi ve tamamen sömürgeci devletlerin çözüm sürecine müdahil olmamaları amacıyla protokole konulmuştu.

1911 Tahran Protokolü'nün imzalanmasının ardından İranlı delegelerin çıkardıkları sorunlar dolayısıyla müzakerelere geç başlanmış fakat bu sefer de Osmanlı ve İran delegeleri arasında anlaşmazlıklar baş göstermişti. Bu anlaşmazlıkların temelinde yatan neden, İngiltere ve Rusya'ya mensup üst düzey diplomatik temsilcilerin üstü kapalı olarak İranlı delegeleri müza-

---

³⁹ Nitekim dönemin Sadrazamı, Padişah II. Abdülhamit'e sunduğu Şubat 1908 tarihli raporunda tüm Avrupa basınında ve Rusya'da sürekli söz konusu olmasından ve teşvik edilmesinden dolayı Osmanlı-İran sınır meselesinin öneminin gittikçe arttığını vurgulamaktaydı. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YA.HUS)* 518/44.

⁴⁰ BOA, *Hariciye Siyasi (HR.SYS)* 700/2, Lef 8.

kerelerde takınacakları tavirlara dair yönlendirmeleri idi. Sorunun görünen kısmı ise 1847 Anlaşması'nda tartışma konusu olmuş olan ve bu anlaşmanın geçersiz kalmasını sağlayan Muhammara meselesiydi. Osmanlı ve İran delegeleri arasında baş gösteren bu sorun ve Muhammara meselesinin sürekli tartışma konusu olması zaten duruma müdahale etmek için fırsat kollayan İngiltere ve Rusya devletlerine istedikleri fırsatı vermiş ve bu devletler Osmanlı Devleti'ne sorunun istekleri doğrultusunda çözülmesine yönelik eş zamanlı birer muhtıra vermişlerdi. İngiltere ve Rusya'dan aynı mealde alınan muhtıralar Osmanlı Devleti'nde adeta telaş yaratmış; hükümet içerisinde tartışmalara ve fikir ayrılıklarına sebep olmuştu. Bu tartışmalarda Hariciye Nezareti, İngiltere ve Rusya muhtıralarının itirazsız kabul edilmesini savunurken Harbiye Nezareti, bu iki emperyal devletin de rızası sağlanarak, Osmanlı Devleti çıkarlarına uygun yeni arayışlara girilmesinden yana bir tavır sergilemiştir. Her ne kadar bu tartışmalar sonucunda Sadaret ve Hariciye Nezareti'nin görüşleri ağırlık kazanmış ve bunun akabinde Osmanlı komisyon üyelerinin değişmesi kararı alınmışsa da Harbiye Nezareti daha önceki komisyona atamış olduğu üyeyi bu komisyona da atayarak ısrarla takındığı tutumu sürdürmüştür⁴¹.

İran Devleti ile bu sorunlar gündemdeyken Osmanlı Devleti aynı zamanda ekonomik anlamda da güçlüklerle mücadele etmeye çalışıyordu. Osmanlı içerisinde bulunduğu mali zorluklar nedeniyle gümrük gelirlerini arttırmak istiyor fakat bunu başarabilmek için "büyük devletler" in ve özellikle de İngiltere'nin onayına ihtiyaç duyuyordu⁴². İngiltere ise Osmanlı'nın bu zaafından faydalanarak müzakereler esnasında iktisadi sorunların çözümünü, siyasi meselelerin halledilmesine bağlamıştı⁴³. Osmanlı Devleti'nin iktisadi talepleri karşısında İngiltere'nin çözümünü şart koştuğu konulardan biri de Muhammara sorunu idi. Bu anlamda Muhammara hakkında Londra'da yapılan müzakereler Osmanlı-İran sınırının güney kesiminin belirlenmesi açısından da önem taşıyordu. Nitekim Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Londra'da başlayan müzakereler neticesinde 1913 tarihinde bu iki devlet arasında Muhammara sınırına dair bir beyanname imzalanmış ve tasdik edilerek yürürlüğe sokulmuştu. Bu beyannameyle Osmanlı ile İran arasındaki son dere-

---

⁴¹ Komisyon müzakerelerinde İran ve Osmanlı üyeler arasında çıkan anlaşmazlık, Osmanlı hükümetinin bu konudaki tutumu ve Hariciye ile Harbiye Nezaretleri arasındaki görüş ayrılığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kurt, *Ortadoğu'da Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 42-78.

⁴² Cevdet Küçük, "İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü", *Atatürk'e Armağan*, İstanbul, 1981, s.246.

⁴³ Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004, s.137.

ce kritik olan Şattü'l-Arap bölgesi sınırı Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında çizilmiş oluyordu.

Yine aynı sene Osmanlı, İngiliz, Rus yetkililer İstanbul'da buluşarak Şattü'l-Arap sınırı konusunda müzakerelere başladılar. Bu müzakerelere İran katılmamış ve dolayısıyla söz konusu bölge hakkında bizzat bir iddiada da bulunmamıştı. İran hükümeti sadece, zaman zaman Tahran'daki İngiliz sefiri tarafından müzakereler hakkında bilgilendirilmekteydi. Bunun nedeni, İran'ın bizzat kendi girişimleriyle sağlayabileceğinden çok daha fazlasını aracı güçlerin müdahalesiyle elde edebileceğine dair İran hükümetinde hakim olan kanaat idi. Aracı devletler de bu tutumdan dolayı, önce Osmanlı Devleti'ni ikna edip sonra bu sınır tanımının tamamını kabul ettirmek üzere İran'a mutabakata varılan anlaşma metnini göndermeyi tercih etmişlerdir⁴⁴. Böylece dört devlet tarafından İstanbul'da yürütülen bu müzakereler neticesinde 17 Kasım 1913 tarihinde Osmanlı ve İran devletleri arasında "İstanbul Protokolü" olarak da bilinen "Osmanlı-İran Sınır Belirleme Protokolü" imzalanmıştı. Fakat İstanbul Protokolü aslında 1913 Osmanlı-İngiliz beyannamesinin uygulanmasından başka bir şey değildi. Böylece İngiltere tarafından uzun uğraşlardan sonra Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmiş olan sınır İran'a da kabul ettirilmiş oluyordu. 1913 İstanbul Protokolü Osmanlı-İran arasındaki sınırı kaba hatlarıyla belirliyor ve bu sınırın bölgede net bir şekilde uygulanarak sınır işaretlerinin yerleştirilmesi için de fenni bir komisyon kurulmasını öngörüordu⁴⁵.

İstanbul Protokolü'nün öngördüğü fenni heyet 1914 senesi başında Muhammara'da toplanarak çalışmalarına başlamış ve I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar da çeşitli aksiliklere rağmen faaliyetlerini sürdürmüştür. Böylece Ocak ayının ortalarında faaliyetlerine başlayan komisyon, Kasım ayının sonuna kadar, sonucusu Rusya ve Osmanlı Devleti arasında savaş çıkmasından yirmi dört saat önce yerleştirilmiş olmak üzere 227 sınır işareti inşa etmiş⁴⁶ ve Kotur arazisinin küçük bir kısmı dışında tüm Osmanlı-İran sınır güzergahını belirlemişti⁴⁷. I. Dünya Savaşı ile birlikte bölge İngiliz işgaline uğramış ve bu devletin hâkimiyeti altına girmişti. Fakat Şattü'l-Arap bölgesi üzerindeki İngiltere hâkimiyetinin 1915 yılından itibaren perçinlenmesine rağmen Osmanlı hükümeti hala bölge hakkında umutlar besliyor ve bölgenin savaş sonrasında ne şekilde yapılanması gerektiğine dair

---

⁴⁴ Kaikobad, *a.g.e.*, s.49.

⁴⁵ 1913 İstanbul Protokolü'nün tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 720/11, Lef 46.

⁴⁶ Al-Izzi, *a.g.e.*, s.17.

⁴⁷ Fenni komisyonun faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.e.*, s.105-136.

uzmanlara raporlar hazırlatıyordu⁴⁸. Ancak bütün bunlar savaşın sonuçlarına bağlı idi. Osmanlı Hariciyesi eskiden olduğu gibi, galip ve mağlup tarafların bir masa etrafında toplanıp anlaşacaklarını umuyordu fakat bu gerçekleşmedi.

Şattü'l-Arap bölgesinde 1907 senesinde petrol bulunmasının ardından Şattü'l-Arap nehri çıkarılan petrolün nakliyatı açısından da kilit bir nokta haline gelmişti. Bu nedenle 20. yüzyıl başından itibaren İngiltere bölgede savaş gemisi dolaştırma, hâkimiyet gösterir alametler dikme gibi çeşitli faaliyetlerde bulunarak bölgede fiili hâkimiyet kurma çalışmalarına başlamıştı. Bu faaliyetlerin yanı sıra İngiltere Şattü'l-Arap nehrinde vapur işletme imtiyazını tekelinde tutma konusunda da Osmanlı hükümetine baskılarını arttırmaya başlamıştı. Zira İngiltere, II. Abdülhamit döneminden beri İdare-i Nehriyye ve Lynch Kumpanyası tarafından bu nehrinde yürütülen faaliyetlerin kendi hâkimiyeti altına geçmesini arzu ediyordu. 1908 sonrası İttihat ve Terakki cemiyetinin devlet örgütlenmesinde güçlenmesiyle beraber gündeme gelen İngiltere'ye yakın ve daha tavizkar politikalar da bu devletin müdahalelerinin güçlenmesine neden olmuştu. Hatta sınır sorununda Hariciye ve Harbiye nezaretleri arasında yaşanan görüş ayrılıklarına benzer tartışmalar bu konuda da yaşanmış ve Hariciye Nezareti ile Dâhiliye ve Bahriye nezaretleri arasında görüş ayrılıkları yaşanmıştı. Burada da sorun, Hariciye Nezareti'nin İngiltere'ye karşı uygulamak istediği tavizkar politikalara Dâhiliye ve Bahriye nezaretlerinin karşı çıkmasıydı. Fakat sınır sorununda olduğu gibi Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım konusunda da Hariciye Nezareti'nin görüşleri hükümet katında kabul görmüş ve 1913 senesinde İngiltere ile yapılan müzakerelerde Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım sorunu İngilizlerin talepleri sonucu gündeme getirilmişti.

Söz konusu Osmanlı-İngiliz müzakereleri neticesinde Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım konusunda iki tane anlaşmaya varılmıştı. Bunlardan biri Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım şartlarının iyileştirilmesine yönelik bir komisyon kurulmasına dairdi. Bu anlaşma Osmanlı Devleti aleyhine son derece ağır maddeler içermekteydi. Her şeyden önce anlaşmayla kurulması tasarlanan komisyonun üyelerinin İngiltere ve Osmanlı tebaalarından olmasından söz ediliyor fakat karar alma mekanizmasındaki bütün görevler İngilizlere verilerek Osmanlı Devleti'nin pozisyonu sembolik hale getiriliyordu. Üstelik

---

⁴⁸ Osmanlı-İran karma komisyonunda başkanlık yapmış ve bu görevinin bitiminde Tahran sefaretine atanmış olan ve dolayısıyla Osmanlı-İran sınır meselesine vukufu bulunan Sadreddin Bey'in 1916 yılında eski Tahran Sefiri sıfatıyla hükümete Şattü'l-Arap bölgesinde gelecek için ne gibi önlemler alınabileceğine dair sunduğu rapor için bkz. BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 4.

bu anlaşmayla ekonomik anlamda bütün yük de Osmanlı Devleti'nin omuzlarına bindirilmişti. Şattü'l-Arap nehrindeki ulaşımdan alınacak verginin cüzi bir miktarla sınırlandırılması da bunun cabasıydı. Bu anlaşma aslında İngiltere'nin senelerden beri Şattü'l-Arap nehrinde elde etmek istediği hâkimiyeti kabullenir nitelikte olduğu gibi aynı zamanda bu devletin Huzistan'dan çıkarmakta olduğu petrolü ucuza sevk edebilmesini de sağlamaktaydı⁴⁹. Söz konusu anlaşmanın imzalanmasının ardından Rusya ve Almanya devletleri kendi tebaalarının kapitülasyonlara dayanan haklarının anlaşmadan etkilenmemesi için girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Aslında bu taleplerin o dönem İngiltere, Rusya ve Almanya arasında yapılmakta olan müzakerelere dayandığını söylemek mümkündür⁵⁰. Böylece Almanya ve Rusya'nın taleplerinin karşılanmasıyla beraber anlaşmanın uygulanmasının önündeki bu tehlike de önlenmiş oluyordu.

Osmanlı-İngiltere müzakereleri neticesinde imzalanan bir diğer anlaşma da Şattü'l-Arap nehrinde vapur işletmek üzere bir Osmanlı-İngiliz Anonim Şirketi kurulmasına dairdi. Aslında bu konu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet içerisinde nüfuzunun artmasıyla beraber sürekli gündemde olan bir meseleydi. Fakat bu dönemde bir Osmanlı şirketi olan İdare-i Nehriyye ile İngiliz şirketi Lynch Kumpanyası'nın makul şartlar altında birleştirilmesi ve böylece Lynch Kumpanyası'nın ortaya çıkarmakta olduğu sorunlarla bu şirket yüzünden İngiltere'den gelen baskıların bertaraf edilmesi düşünülmüştü. 1913'de İngiltere ile imzalanan anlaşmanın içeriği ise çok farklıydı. Aslında ilk önce Osmanlı Devleti'nin Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde vapur işletilmesi için İngiltere'ye imtiyaz vermeye hazır olduğuna dair bir beyanname imzalanmıştı⁵¹. Daha sonra da İngiltere'nin yetki verdiği imtiyaz sahibiyile görüşmelere başlanarak bir Osmanlı-İngiliz Anonim Şirketi kurulması için çalışmalara başlanmış ve bu konuda da bir imtiyazname imzalanmıştı⁵². Yapılan görüşmeler sonucunda imzalanan anlaşma ise yine çok ağır hükümlerle doluydu. Zira daha önce planlananın aksine bu anlaşmayla yalnızca İdare-i Nehriyye Kumpanyası feshedilerek bütün hakları, alet edevat ve sahip olduğu mekânlar Anonim Şirkete naklediliyor fakat Lynch Kumpanyası faaliyetlerini sürdürmeye devam ediyordu. Ayrıca yeni kurulacak Anonim Şirketin yönetiminde karar mekanizmasında etkin olan tüm görevler İngilizlerin denetimine bırakmış fakat şirketin finansmanının büyük ölçüde Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat

⁴⁹ Anlaşmanın tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 113/24, Lef 13-15.

⁵⁰ Bu müzakerelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara 1983 II/III, s.396-412 ve 442-445.

⁵¹ Beyannamenin tam metni için bkz. BOA, *Divan-i Hümayûn Kalemi Mukavele (A.DVN.MKL)* 55/8, Lef 62 ve BOA, *HR.SYS* 111/35.

⁵² İmtiyaznamenin tam metni için bkz. BOA, *Sadaret Evrakı (A.VRK)* 777/68, Lef 3.

Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımına dair sözü edilen iki anlaşmanın da Ad-referandum olarak parafe edilmelerinin hemen ardından I. Dünya Savaşı çıkmış ve Osmanlı Devleti aleyhine son derece ağır hükümler içeren bu anlaşmalar tasdik süreçleri tamamlanmadığı için geçersiz kalmışlardır.

Modern Dönem: İran-İrak Devletleri Arasında Şattü'l-Arap Sorunu

I. Dünya Savaşı sonunda Irak önce İngiltere'nin hâkimiyetine girmiş daha sonra da 1921 yılında İngiltere mandası altında olmak üzere Irak Haşimi Krallığı kurulmuştur⁵³. Savaş sonrası Irak'ın yeni bir devlet olarak ortaya çıkma mücadelesi veren zayıf yapısından bahsedilebilirken, İran'ın ise bu dönemde Rıza Şah'ın yönetiminde son derece güçlü ve bağımsız yapıyla ikili ilişkilerdeki dengeyi tersine çevirerek üstünlüğü eline geçiren taraf olduğu söylenebilir⁵⁴. Zira İran, modern Irak Devleti'ni 1929 senesine kadar diplomatik anlamda tanımamış ve bu tanıma ancak Irak'ın Şattü'l-Arap nehrinin statüsünü tartışmaya açmayı kabul etmesinden sonra⁵⁵ gerçekleşmişti. İki devlet arasındaki anlaşmazlıklar 1932'de Irak'ın bağımsızlığını kazanmasıyla yeniden alevlenmiş ve 1934 yılında Irak, 1914'de imzalanan İstanbul Protokolü'ne dayanak göstererek İran'ı gösterdiği hasmane fiillerden dolayı Milletler Cemiyeti'ne şikâyet etmişti⁵⁶. Bunun üzerine İran 1913 İstanbul Protokolü'nün onaylanmadığını iddia ederek anlaşmanın geçersiz olduğunu ilan etti. Zira İran Devleti'ne göre iki devlet arasından geçen Şattü'l-Arap nehrinde sınır talweg prensibine⁵⁷ göre belirlenmişti ve bu yüzden İran'ın Irak'ın karasularını çiğnemesi söz konusu değildi⁵⁸.

Bu şekilde Milletler Cemiyeti dışında gerçekleşen tartışmalar 1937 senesinde taraflar arasında bir anlaşma imzalanana kadar sürdü. 1937'de

---

⁵³ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", *Irak Dosyası*, İstanbul, 2003, s.13.

⁵⁴ Rıza Şah'ın Şattü'l-Arap bölgesinde uzun zamandan beri hakim bir güç olan Şeyh Haz'al'ı yenerek bu bölgeyi tam anlamıyla hakimiyeti altına alması Şattü'l-Arap sorunu konusunda İran'ın bölgedeki çıkarlarını daha güçlü bir biçimde savunmasını olanak tanımıştır. Hünseler, *a.g.m.*, s. 14.

⁵⁵ Melamid, *a.g.m.*, s.354.

⁵⁶ Edmonds, *a.g.m.*, s.151.

⁵⁷ Genel kullanımıyla, iki devleti birbirinden ayıran nehirler için kullanılan Talweg kuralına göre; nehrin ortasından geçen hat, iki devlet arasında sınır olarak tanımlanır. Aynı kurala göre, eğer bu nehir ulaşımına elverişliyse sınır çizgisi ulaşımın sağlandığı kanalın ortasından geçer. M. S. Agwani, *Politics in the Gulf*, New Delhi 1978, s.53. Hariciye Nezareti'ne bağlı İstişare Odası ise Talweg'i "suyun akıntısıyla oluşan ve su yüzeyinin ortasından geçen kurgusal hat" olarak tanımlamaktaydı. BOA, *HR.SYS* 94/20, Lef 88.

⁵⁸ Melamid, *a.g.m.*, s.354.

imzalanan anlaşmaya göre⁵⁹ taraftar 1913 Anlaşmasını ve 1914 senesinde yapılan sınır belirleme komisyonunun faaliyetlerini tanıyor fakat buna ek olarak İran'ın, her biri üç mil uzunluğunda ve talweg hattına kadar uzanmak üzere Abadan ve Muhammara (şimdi Hürremşehr) limanları üzerindeki kontrolünü kabul ediyordu⁶⁰. İran ve Irak bu anlaşmayla ayrıca, Şattü'l-Arap nehrinin tüm uluslara ait gemilerin ulaşımına açık olduğunu da teyit etmiş ve Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım şartlarının düzeltilmesi amacıyla tarafların eşit sayıdaki üyelerinden oluşan bir komisyon kurulması için mukavele hazırlamayı taahhüt etmişlerdi. Bunun yanı sıra taraflar aralarında imzaladıkları ek bir protokolle bu mukaveleyi iki sene içerisinde imzalamayı da garanti etmişlerdi⁶¹.

Fakat müzakereler esnasında iki taraf arasında komisyonun karar alma mekanizması konusunda sorunlar çıktı. İran, komisyonun görevlerinin karar verici nitelikte olmasını isterken, Irak Şattü'l-Arap nehrinin büyük kısmının kendi egemenliği altında olduğunu savunarak komisyonun görevlerinin sadece istişari olmasıyla yetinilmesini talep etmişti. Sonuç olarak ise taraflar arasında çıkan bu anlaşmazlıklar nedeniyle bir mukavele imzalanamamış ve anlaşmanın geçerliliği muğlâk kalmıştır⁶².

1937 Anlaşması'nın ardından bir süreliğine durulan siyasi ortam 1954 senesinde petrol üretimindeki artışla yeniden hareketlenmeye başladı. İran bu sefer de gemilerden geçiş için alınan ücretin %70'inin kendi limanlarına uğrayan gemilerden alınmasına rağmen elde edilen gelirin yalnızca %40'nun Şattü'l-Arap nehrinin ıslahına harcadığını geri kalanın ise Irak limanlarının iyileştirilmesi için kullanıldığını iddia ediyor ve Basra Gümrüğü'ne vergi ödemeyi reddediyordu. Ayrıca söz konusu nehirdeki kılavuzluk faaliyetlerinin Iraklılar tarafından yapılmasında da hoşnut olmayan İran kendi devletine ait kılavuzların da bu görev için atanmalarını talep etmekteydi⁶³. Irak ise bu iddialara karasularını 12 mile çıkardığını açıklayarak yanıt verdi⁶⁴. Taraflar arasında bu şekilde başlayan tartışma İran'ın Irak'ı kendi toprakları dâhilinde bulunan Huzistan bölgesi üzerinde hak iddia etmekle suçlamasıyla hat safhaya varmıştı.

Bu gerilimden sonra bir süre hasıraltı edilen gerginlik 1960'ların sonunda, İngiltere'nin 1971 senesi sonunda Basra Körfezi'nden kuvvetlerini

---

⁵⁹ 1937 senesinde İran ve Irak devletleri arasında imzalanan anlaşmanın ve buna eklenen protokolün tam metni için bkz. Al-Izzi, *a.g.e.*, s.142-147.

⁶⁰ M. S. Agwani, *a.g.e.*, s.53.

⁶¹ Hünseler, *a.g.m.*, s.15.

⁶² Melamid, *a.g.m.*, s.354.

⁶³ *Aynı makale*, s.355.

⁶⁴ Hünseler, *a.g.m.*, s.16.

çekeceğini açıklaması ve yeni Irak Hükümeti'nin⁶⁵ 1937 Anlaşması'nın hükümlerinin tatbikini katı bir biçimde talep etmesiyle yeniden gündeme geldi. Bunun ardından İran Şubat 1969'da Şattü'l-Arap nehri üzerinde talweg prensibinin uygulanmasını içeren yeni bir anlaşma metnini, aksi takdirde geçmişte İran tarafından öne sürülen gerekçeler nedeniyle 1937 Anlaşması'nın geçersiz sayılacağı uyarısıyla birlikte Bağdat yönetimine sundu. Bundan iki ay sonra Irak Dışişleri Bakanlığı İran'a, Şattü'l-Arap nehri üzerinde işlemekte olan tüm gemilerindeki İran bayrağını indirmesini aksi halde bunların durdurulacaklarına dair bir ultimatom verdi. Irak'ın bu notasına İran'ın cevabı ise sert olmuş ve İran Nisan ayında 1937 Anlaşması'nı tek taraflı olarak feshettiğini açıklamıştı⁶⁶. İran'ın bu tarihten sonra Kuzey Irak'taki Kürt gruplara destek vermesi ve bu nedenle Irak'ın bu kesiminde çıkan ayaklanmalar nedeniyle Irak köşeye sıkışmış ve Şattü'l-Arap sorunu konusunda taviz vermek zorunda kalmıştı. Sonunda iki ülke Dışişleri Bakanları 1973'de Cenevre ve 1974'de Ankara'da yaptıkları gizli görüşmeler sonucunda Cezayir'in arabuluculuğuyla 13 Haziran 1975 tarihinde anlaşmaya varmışlardır⁶⁷. Cezayir Anlaşması olarak da bilinen bu anlaşmayla Irak, İran'ın talepleri doğrultusunda tüm Şattü'l-Arap nehri üzerinde sınırın talweg prensibine göre belirlenmesini kabul ediyordu⁶⁸.

Fakat Irak'ın bu denli baskı altında imzalamış olduğu 1975 Anlaşması da uzun süreli olmamış ve 1979'da İran'da meydana gelen İslam Devrimi neticesinde iki ülke ilişkileri yeniden kötüleşmeye başlamış, nihayet 1980 yılında ise İran-İrak Savaşı patlak vermiştir. Söz konusu savaşın çıkmasındaki en büyük faktörlerden biri şüphesiz Irak'ın 1975 Cezayir Anlaşması'nı geçersiz saydırarak en azından 1937 Anlaşması'ndaki koşullara dönme arzusu⁶⁹. Fakat sekiz sene süren İran-İrak Savaşı sonrasında, Irak uğradığı ağır kayıplar nedeniyle 1990 yılında yeniden Cezayir Anlaşması'nı tanıdığını açıklamak zorunda kalmıştır⁷⁰.

Sonuç

---

⁶⁵ Irak'ta Baas Partisi 1968 yılında iktidara gelmiş ve 16 Temmuz 1979'da Saddam Hüseyin Irak Devlet Başkanlığı'na seçilmişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", *Irak Dosyası*, s.19-20.

⁶⁶ Agwani, *a.g.e.*, s.55.

⁶⁷ *Aynı eser*, s.57. 1975 tarihinde imzalanan anlaşmaların tam metni için bkz. Kaikobad, *a.g.e.*, s.134-142.

⁶⁸ Hünseler, *a.g.m.*, s.19.

⁶⁹ McLachlan, *a.g.m.*, s.592.

⁷⁰ Richard Schofield, "Disputed Territory, the Persian Gulf Cooperation Council and Iran", *The Iranian Journal of International Affairs*, Tahran 1993-94, c.III-IV, s.621.

1990 tarihinden sonra gündemde arka plana itilen Şattü'l-Arap sorununun Amerika Birleşik Devletleri'nin Nisan 2003 tarihinde Irak'ı işgaliyle beraber yeniden gündeme taşınacağını iddia etmek zor değildir. Zira Amerikan işgalinin ardından gerek İngiliz askerlerin Şattü'l-Arap nehrinde İranlı yetkililer tarafından gözaltına alınmaları gerekse Şattü'l-Arap'ta İran ve Irak güçlerinin zaman zaman karşı karşıya gelmeleri⁷¹ bu iddiayı doğrular niteliktedir. Kısaca 16. yüzyıldan beri bölge devletlerinin gündeminde olan Şattü'l-Arap sorununun 21. yüzyılda da bölgede istikrarsızlık yaratan bir unsur olarak kalmaya devam edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKLAR

A- ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a.Babiâfî Evrak Odası (BEO) Sadaret Evrakı

Divan-i Hümayûn Kalemi Mukavele (A.DVN.MKL)

Sadaret Evrakı (BEO A.VRK)

b.Hariciye Nezareti Evrakı

Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı (HR.SYS)

e.Yıldız Tasnifi

Yıldız Husûsi Marûzat Evrakı (Y.A.HUS)

B-SÜRELİ YAYINLAR

Salnâme-i Vilâyet-i Basra 1318

Radikal

C-BASILI KAYNAKLAR

AGWANİ, M. S., *Politics in the Gulf*, New Delhi 1978.

AL-IZZİ, Khalid, *The Shatt al-Arab River Dispute*, Bagdad 1972.

AL-JAMİL, Sayyar, "Iraqı-Iranian Boundary and Territorial Disputes", *Arab-Iranian Relations*, Beyrut 1998.

---

⁷¹ *Radikal*, 18 Ocak 2006, s. 6.

AL-NAJJAR Mustafa - SAFWAT, Najdat Fathi, "Arab Sovereignty Over the Shatt Al-Arab During the Ka'bide Period", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984.

BABIÂLÎ HARÎCIYE NEZARETÎ, *Muhammara Meselesi*, Matba'a-ı Amire 1334.

BAHRİYE NEZARETÎ, *Şattü'l-Arab (Basra'dan Fav Boğazı haricindeki fener dubasına kadar rehber)*, Matba'a-ı Bahriye 1327.

BARAM, Amatzia, "Shatt Al-Arab", *EI*, Leiden 1996, IX.

Basra Körfezi Rehberi, (Mütercimi Süleyman Nutki), İstanbul 1317.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara 1983/III.

CRESSEY, George B., "The Shatt-al-Arab Basin", *The Middle East Journal*, c.XII/4.

ÇETİNSAYA, Gökhan, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", *KÖK Araştırmalar*, Ankara 2000.

Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, Matbaa-i Amire 1286.

EDMONDS, C. J., "The Iraqi-Persian Frontier: 1639-1938", *Journal of the Royal Society for Asian Affairs*, c.VI, 1975.

GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, c. III, Kısım.I, Ankara 1979.

HARRISON, J. V., "The Shatt-el-Arab", *Asian Affairs*, Germany 1942, c. XXIX.

HUREWITZ, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. I, Priceston 1965.
Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, İstanbul 1997.

_____, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye memuriyetiyle fi 28 Sefer sene 65 ve fi 11 Kanun-ı Sani sene 64 tarihinde taraf-ı Devlet-i Aliyye'den i'zam buyurulmuş olan müteveffa Derviş Paşa ile birlikte bulunan Ankara Valisi esbak Müteveffa Hurşid Paşa tarafından kaleme alınmış olan layihadır*, Dersa'det 1300.

HÜNSELER, Peter, "The Historical Antecedents of the Shatt al-Arab Dispute", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984.

KAIKOBAD, Kaiyan Homi, *The Shatt-al-Arab Boundary Question*, Oxford 1988.

KELLY, J. B., *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford 1968.

KURŞUN, Zekeriya, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004.

_____, "19. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı 2.

_____, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", Irak Dosyası, İstanbul, 2003.

KURT, Burcu, *Ortadoğu'da Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

KÜÇÜK, Cevdet, "İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü", *Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981.

LONGRIGG, Stephen Hemsley, *Oil in the Middle East*, London-New York-Toronto 1954.

McLACHLAN, Keith, "The Iran-Iraq Boundary Question", *The Iranian Journal of International Affairs*, c.III-IV, 1993-94.

MELAMID, Alexander, "The Shatt Al-Arab Boundary Dispute", *The Middle East Journal*, c.XXII/3, 1968.

ORHONLU, Cengiz - İŞIKSAL, Turgut, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.XIII, İstanbul 1968.

SAVORY, R. M., "Khurramshahr", *EI*, Leiden 1979, V.

SCHOFIELD, Richard, "Interpreting a Vague River Boundary Delimitation: the 1847 Erzurum Treaty and the Shatt al-Arab before 1913", *The Boundaries of Modern Iran*, London 1994.

_____, "Disputed Territory, the Persian Gulf Cooperation Council and Iran", *The Iranian Journal of International Affairs*, Tahran 1993-94, c.III-IV.

STANDISH, J. F., "British Maritime Policy in the Persian Gulf", *Middle Eastern Studies*, c.III/4, 1967.

Şemseddin Sami, "Şat", *Kâmûsu'l-Âlâm*, İstanbul 1308, c. IV.

WILSON, Sir Arnold T., *The Persian Gulf*, London 1959.